

(१) स्रोतधारिका तयार करणे (Preparing a Resource File)

१.१ सर्जनशील कृती (Creative activity)

सर्जनशीलता ही अशी एक आवश्यक प्रक्रिया आहे ज्यात नवीन कल्पना किंवा वस्तू नवीन आकारात किंवा मांडणीत सादर केली जाते. दुसऱ्या शब्दांत सांगायचे तर ‘प्रक्रिया’ ही ‘अंतिम उत्पादनापेक्षा’ महत्त्वाची आहे.

‘सर्जनशील कृती’ आणि ‘हस्तव्यवसाय’ यांमध्ये

फरक आहे. सर्जनशीलता ही कल्पनांची मुक्त मांडणी असते तर हस्तव्यवसायात बहुतेकवेळा शिक्षकांच्या मार्गदर्शनाखाली वस्तू करावयाच्या असतात.

विकासाच्या दृष्टीने योग्य वय असल्यामुळे वयाला अनुसरून विविध पातळींवरच्या कृती शालापूर्व बालके करू शकतात.

सर्जनशील कृतीमधून मुलांना खूप ‘स्व’ आनंद आणि अत्युच्च समाधान लाभते.

कृतीचे नाव	उद्दिष्टे	साहित्य	कृती
चित्र काढणे <ul style="list-style-type: none"> तेलकट खडू ओले खडू रंगीत पेन्सिल स्केच पेन कोळसा 	<ul style="list-style-type: none"> कारक अभिव्यक्तिसाठी माध्यम सर्जनशील अभिव्यक्ती उत्पादित करणे आणि आकारांची जाणीव होणे. 	तेलकट खडू ओले खडू रंगीत पेन्सिल स्केचपेन कोळसा कागद	बालकांना तेलकट खडू / ओले खडू / रंगीत पेन्सिल / स्केचपेन / कोळसा आणि कागद द्यावा आणि बालकांना त्यांचा स्वतः च्या कल्पनाशक्तीचा वापर करून चित्रे काढायला सांगावीत.
रंगकाम <ul style="list-style-type: none"> ब्रश ब्लॉट ब्लो दोरा स्टेन्सील स्प्रे मेण (Wax) 	<ul style="list-style-type: none"> बालकांना ज्या भावना शब्दांद्वारे व्यक्त करणे अवघड जाते, त्या भावनांना व्यक्त करण्याची आणि विविध प्रयोग करण्याची संधी देणे. बालकांना एकट्याने काम करण्याची संधी देणे. 	ब्रश (विकतचे / टाकावू वस्तूंपासून बनवलेले ब्रश) दोरा मेणबत्ती स्ट्रॉ स्टेन्सील कागद ओले रंग वाट्या	बालकांना ब्रश, कागद आणि रंग (वाटीमध्ये) द्यावेत आणि त्यांना हे साहित्य वापरून रंगवण्यास सांगावे.

ठसेकाम <ul style="list-style-type: none"> अंगठा बोट भाज्या तळहात, तळपाय ब्लॉक इतर वस्तू उदा. बबल रॅप	<ul style="list-style-type: none"> घरामध्ये असलेल्या स्वच्छतेच्या दडपणापासून मुक्त होऊन बरबटवण्याच्या कृती करण्यासाठीचे माध्यम सर्जनशीलतेच्या अभिव्यक्तींना प्रोत्साहित करणे आणि बालकाला स्वतःहून शोध लावण्याची संधी देणे. 	ओला रंग कागद ठसेकाम करण्याचे साहित्य	अंगठा, बोट, भाज्या व इतर कोणत्याही वस्तू रंगात बुडवून त्याचे ठसे कागदावर उमटवावेत.
कागद काम <ul style="list-style-type: none"> कागद फाडणे कागद चुरगाळणे कागद पिरगाळणे घडीकाम (ओरीगामी) 	<ul style="list-style-type: none"> स्नायूंवरील नियंत्रणासाठी आणि हस्त-नेत्र समन्वय साधण्यासाठी ताण हलका करण्यासाठी माध्यम पुरविणे 	जुन्या मासिकांमधील रंगीत कागद वर्तमानपत्रे घोटीव व क्रेप पेपर	जुने वर्तमानपत्रे, मासिकातील कागद फाडण्यासाठी द्यावेत. घोटीव पेपर घडीकामासाठी द्यावा. क्रेप पेपर चुरगळण्यासाठी आणि पिरगळण्यासाठी द्यावा.
चिकटकाम <ul style="list-style-type: none"> चित्र रंगीत कागद कोलाज 	<ul style="list-style-type: none"> स्पर्शाचा अनुभव पुरवणे, वस्तू हाताळण्याची व समन्वयाची संधी देणे. कारक कौशल्ये प्राप्त करण्याची संधी देणे व भावनांना मोकळीक देणे. 	चित्रे डिंक कागद कापूस लोकर कापड काड्या पाने फुले	कागदाच्या रंगीत तुकड्यांना / चित्रांना / विविध वस्तूंना मागे खळ लावून कागदावर चिकटवण्यास देणे.

मातीकाम <ul style="list-style-type: none"> • शाडूकाम • प्लॅस्टीसीन • कणकेचा गोळा 	<ul style="list-style-type: none"> • स्थूल व सूक्ष्म स्नायू विकास आणि हस्त-नेत्र समन्वयासाठी • बरबटवण्यासाठी नियंत्रित स्वरूपात परवानगी देऊन बालकांना बरबटवण्याच्या कृतीतून मिळणाऱ्या (mess) आनंदात सहभागी करून देणे. • ज्ञानेंद्रियांचा प्रत्यक्ष व सुखद अनुभव देणे. 	शाडू प्लॅस्टीसीन गव्हाचे किंवा मैद्याचे पीठ पिठापासून बनवलेला कणकेचा गोळा	<ul style="list-style-type: none"> • हाताला चिकटणारा नाही एवढी घट्ट माती भिजवावी व बालकांना खेळायला द्यावी. • कणीक /मैद्यात थोडे मीठ आणि रंग मिसळून घट्ट मळून खेळण्यास द्यावे. • प्लॅस्टिसिन द्यावे.
--	--	---	---

सूचना : फाईलमध्ये वरील सृजनशील कृतींची माहिती लिहून त्याचे नमुने लावावेत. मातीकामाचा नमुना अपेक्षित नाही.

१.२ शब्दकोडी (Word Riddles)

संकल्पना दृढीकरणासाठी (ज्यात प्राणी, पक्षी, फळे आणि इतर अनेक गोष्टींचा अंतर्भाव होतो.) तसेच भाषा विकासासाठी याचा उपयोग होतो. दैनंदिन जीवनाशी निगडित विषयांवरील शब्दकोडी असावीत. याची भाषा सोपी, यमक जुळणारी, वयाला अनुरूप अशी असावी. शब्दकोड्यामुळे कुतुहल, विमर्शन व शब्दसंपत्ती वाढायला मदत होते. यात ‘मी कोण?’ यासारखी रचना करता येते. कोड्याला अनुरूप अशी स्पष्ट, ठळक चित्रे जमवावीत. यासाठी चित्रे पुस्तके, मासिके, वर्तमानपत्रे यातून मिळविता येतात.

१.३ शारीरिक व कारक कृती (Physical and Motor activities)

- (अ) स्थूल आणि सूक्ष्म स्नायूंच्या विकासासाठी वैविध्य असणाऱ्या कृती आणि खेळ यांची यादी करा.
- (ब) पारंपारिक खेळ आणि त्यासाठी लागणारे साहित्य यांची यादी करा. उदा. लगोरी, भोवरा वगैरे.

१.४ लेखांचा संग्रह करणे. (Collection of articles)

- (अ) विशेष गरजा असणारी बालके

- (ब) पूर्वबाल्यावस्थेतील बालकांच्या भावनांची हाताळणी

- (क) पालकत्व

वरीलपैकी एका विषयांवरील वर्तमानपत्रे आणि मासिकांमध्ये आलेल्या लेखांचा संग्रह करून तुमच्या स्रोतधारिकेमध्ये (Resource File) चिकटवा.

१.५ शिस्तीच्या पद्धतींवर आधारित मुलाखत घेणे (Interview considering disciplinary techniques)

खाली दिलेल्या प्रश्नांच्या आधारे पाच कुटुंबांची मुलाखत घ्या.

- (अ) कुटुंबातील बालकांचा वयोगट.
- (ब) तुम्ही बालकांना शिस्त लावतांना त्यांचा वयोगट विचारात घेता का?
- (क) बालकांना शिस्त लावतांना ‘ते असे का वागले असतील’ याचा तुम्ही विचार करता का?
- (ड) निर्णयस्वातंत्र्य किंवा मतप्रदर्शन करण्याचे स्वातंत्र्य तुम्ही बालकांना देता का?
- (इ) बालकांनी जर चूक केली तर तुम्ही त्यांना शिक्षा करता का?
- (फ) चांगल्या वर्तनासाठी तुम्ही बालकांना कशाप्रकारे बक्षीस देता?

(२) बालगीतांचा संग्रह करणे (Collection of rhymes and songs)

बालकांच्या ३ ते ६ वर्षांच्या वयोगटाला अनुसरून गाणी निवडावीत. सुरुवातीला तीन ते चार ओळींची लहान गाणी असावीत. कारण, लहान बालके मोठ्या गाण्यांना कंटाळतात. मोठ्या गटांतील बालकांसाठी मोठी गाणी घ्यावीत. गाण्यांमध्ये काही शब्दांची पुनरावृत्ती असावी. काही शब्द नवीन असले तरी बरेचसे शब्द ओळखीचे असावेत. ज्यामुळे बालकांना उत्स्फूर्त प्रतिसाद देण्यास मदत होते. गाण्याला लय असावी आणि गाण्यातून शब्दसंपदेमध्ये वाढ व्हावी.

(अ) बोटांच्या हालचालींवर आधारित गाणी (Finger rhymes)

(१) एक लहान बोट, एक लहान बोट, एक लहान बोट

टाळी वाजवा

लवकर त्याला वरती न्या

लवकर त्याला खाली न्या

हाताच्या घडीत त्याला लपवा

(हेच कडवे दोन ते पाच बोटे या क्रमाने म्हणावे)

(२) रमत गमत कोळी, भिंतीवर चढे

वरून पावसाने खाली तो पडे

सुकत जमीन सारी, ऊन ते पडे

रमत गमत कोळी परत वर चढे

(ब) संकल्पनांवर आधारित गाणी (Concept based songs) :

(१) अंगठा कुठे आहे? (२)

इथे मी आहे (२)

कसं काय आहे?

छान छान आहे

घरी मी जातो (२)

तर्जनी कुठे आहे? (२)

इथे मी आहे (२)

कसं काय आहे?

छान छान आहे

घरी मी जाते (२)

मधलं बोट कुठे आहे? (२)

इथे मी आहे (२)

कसं काय आहे?

छान छान आहे?

घरी मी जातो (२)

अनामिका कुठे आहे? (२)

इथे मी आहे (२)

कसं काय आहे?

छान छान आहे

घरी मी जाते. (२)

करंगळी कुठे आहे? (२)

इथे मी आहे (२)

कसं काय आहे

छान छान आहे

घरी मी जाते (२)

सगळी बोटे कुठे आहेत? (२)

इथे आम्ही आहोत (२)

कसं काय आहे

छान छान आहे

घरी आम्ही जातो (२)

(२) टिंगुल्याचे आहे मोठे शेत

डोंगराच्या बाजूला हो

तिथे बदकं किती आणि पिल्लं किती

त्यांच क्वॅक क्वॅक इकडे आणि क्वॅक क्वॅक
तिकडे

क्वॅक क्वॅक क्वॅक क्वॅक सगळीकडे

चला चला बघायला हो

टिंगुल्याचे आहे

डोंगराच्या

तिथे चिमण्या किती आणि पिल्लं किती

(वरील प्रमाणे ओळखीचे पक्षी, पाळीव प्राणी यांची
नावे घालून गाणे वाढवावे.)

(क) कथा आधारीत गाणी (Story based songs) :

मणी गिळला मणी गिळला मणी गिळला राजूने

मणी गिळला मणी गिळला मणी गिळला राजूने

पोटात दुखतय (३) राजूच्या

पोटात दुखतय (३) राजूच्या

डॉक्टरला बोलावले (३) आईने

डॉक्टरला बोलावले (३) आईने

डॉक्टरनी तपासले (३) राजूला

डॉक्टरनी तपासले (३) राजूला

ऑपरेशन (३) राजूचे

ऑपरेशन (३) राजूचे

मणी काढला (३) डॉक्टरनी

मणी काढला (३) डॉक्टरनी

थँक यू डॉक्टर (३) केले राजूने

बाय बाय डॉक्टर (३) केले राजूने

बाय बाय डॉक्टर (३) केले राजूने

(३) बालकथा संग्रह करणे (Collection of stories)

तंत्रे (Techniques)

(अ) पुस्तके (Books) :

लहान गोष्टी असणारी पुस्तके निवडावीत. वयानुरूप
गोष्ट असावी. पुस्तकामध्ये रंगीत व योग्य चित्रांचा वापर
केलेला असावा. पुस्तकामध्ये चित्र व मजकूर यांचा योग्य
समतोल साधलेला असावा.

(ब) क्षणचित्रे (Flash cards) :

यामध्ये चित्रे विशिष्ट क्रमाने मांडलेली असतात
व योग्य वेळी योग्य चित्र बालकांसमोर वापरले जाते यात
एखादी गोष्ट विभागून प्रत्येक कार्डावर काढले जाते. यामध्ये
कार्डांना योग्य क्रमाने लावून त्याला क्रमांक देणे आवश्यक
असते. प्रत्येक कार्डाच्या मागे त्याविषयीची माहिती/
गोष्टीचा भाग लिहलेला असावा ज्यामुळे ते वापरणे सोपे
होते. हे वापरतांना सोपी भाषा व योग्य हावभावांचा वापर
केला जाईल याकडे लक्ष पुरवावे. कार्ड योग्य प्रकारे धरावे
जेणेकरून ते सगळ्या बालकांना सहजपणे दिसू शकेल.
कार्डाचा आकार ३० सेमी x ४२ सेमी (A3) असा
असावा. पूर्वप्राथमिक शाळेत यांचा वापर गोष्टी सांगणे,
माहिती देणे किंवा चित्रवाचन यासाठी केला जातो.

(क) स्टिक पपेट (Stick puppets) :

स्टिक पपेट तयार करायला आणि वापरायला
सोपी असतात. स्टिक पपेट काड्यांचा वापर करून
तयार केली जातात. म्हणून त्यांना 'स्टिक पपेट' असे
म्हटले जाते. यात पपेटचा आकार महत्त्वाचा असतो.
काड्यांवर चिकटवण्याची चित्र चार्टपेपरवर तयार करतात
किंवा इतर साहित्यांचा देखील वापर केला जातो. चित्रांचा
बाह्यआकार कापून तो काड्यांवर चिकटवला जातो.
त्यामध्ये पपेट दोन्ही बाजूने सारखेच दिसेल यांची काळजी
घ्यावी. मोठ्या आकारांचे पपेट बालकांना आकर्षित
करतात.

(ड) वाळूचा ट्रे (Sand tray) :

गोष्ट सांगण्यासाठी मुख्यतः या तंत्राचा वापर केला जातो. यात स्टीक पपेटचा देखील वापर केला जातो. फक्त यामध्ये ज्या बाहुल्या व काड्या वापरल्या जातात त्यांचा आकार थोडा लहान असतो. यात वाळूने भरलेला ट्रे घेऊन त्यामध्ये चित्रे लावलेल्या काड्या रोवून गोष्टीनुरूप त्यांच्या जागा बदलून गोष्ट सांगितली जाते.

(इ) फ्लॅनेल बोर्ड (Flannel board) :

फ्लॅनेलचे कापड वापरून फलक बनविला जातो जो दर्शनी फलकाप्रमाणेच असतो. पूर्वप्राथमिक शाळेसाठी हा खूप उपयुक्त असतो. संकल्पना निर्मिती, चित्रे दाखविणे, गोष्टी सांगणे यासाठी याचा वापर केला जातो. फॅनेल बोर्डसाठी चित्रे बनविताना वेलक्रोचा तुकडा किंवा सॅण्ड पेपर चित्रांच्या मागे लावला जातो.

(फ) हातमोजा बाहुली (ग्लोव्ह पपेट) (Glove puppets):

लहान बालकांना हातमोजा बाहुल्या खूप आवडतात. बाहुल्या आपल्याशी बोलतात ही कल्पनाच त्यांना खूप आवडते. गोष्टी सांगतांना, गाणी म्हणतांना किंवा बालकांशी संवाद साधण्यासाठी या तंत्राचा वापर केला जातो. हातमोजा बाहुल्या बनविण्यासाठी पॉपलिन कापड, टर्किश, फर किंवा केसमेंट वापरू शकतो. गाणी किंवा गोष्टींतील पात्रांप्रमाणेच बाहुल्या बनविल्या जातात. प्राणी/पक्ष्यांचे पपेट बनवितांना त्यांच्या वैशिष्ट्यांसकट बनविल्या जातात.

(ग) नाट्यीकरण (Dramatization) :

यामध्ये एखाद्या प्रसंगाचे किंवा गोष्टीचे /कथेचे नाट्यरुपांतर केले जाते. एक एक व्यक्ती एक एक पात्र साकारते आणि बालकांसमोर त्याचे सादरीकीकरण केले जाते.

कृती :

क्षणचित्रांचा संच तयार करणे.

(१) माहिती देण्यासाठी

(२) गोष्ट सांगण्यासाठी

दोन्हीपैकी कोणताही एक उद्देश घेऊन त्यावर आधारित ६ ते ८ क्षणचित्रांचा संच तयार करणे.

(४) वाद्य /खेळणे / बाहुली तयार करणे. (Preparing Musical Instrument/ Toy/ Puppet)

पुर्नवापर / पुर्नप्रक्रिया /पुर्ननिर्मिती या वस्तूंचा वापर करून वरीलपैकी कोणतीही गोष्ट तयार करणे. यासाठी नारळाच्या करवंट्या, जुने कापड, बटणे, काड्या, कापूस यासारख्या वस्तूंचा वापर करू शकतो.

(५) भित्तीपत्रक तयार करणे (Making a Poster) :

यात लिखित मजकूर कमी आणि चित्रांचा वापर जास्त केला जातो. यातील चित्र रंगीत, आकर्षक, सहज नजरेला दिसतील अशा आकारात असावीत.

खालीलपैकी एक विषय निवडा.

(अ) पूर्वबाल्यावस्थेची वैशिष्ट्ये

(ब) बालकांचे हक्क

(क) बालकांच्या गरजा

(ड) पंचेद्रियांच्या उद्दीपनाविषयी चित्रे

(इ) कोणतीही एक वर्तनसमस्या व त्याची कारणे योग्य चित्रांद्वारे स्पष्ट करणे.

(६) अहवाल तयार करणे

खालीलपैकी कोणतेही एक केंद्र निवडून दिलेल्या मुद्द्यांच्या आधारे अहवाल तयार करा.

- पूर्वप्राथमिक शाळा
- बाल संगोपन केंद्र
- खेळाचे मैदान
- मनोरंजन केंद्र
- कृती केंद्र
- खेळण्याचे केंद्र

* केंद्राचे निरीक्षण

केंद्राचे नाव :

केंद्राचा प्रकार :

संचालकाचे नाव :

केंद्र स्थापना वर्षे :

(१) उपलब्ध जागा

केंद्राच्या वर्गात	
पुरेशी	अपुरी

केंद्राबाहेरील मैदान	
पुरेशी	अपुरी

(२) केंद्रामधील बालकांची संख्या	(७) खाली ठरविलेल्या उपक्रमांचा समतोल साधला जातो का?
(३) केंद्राच्या प्रकारानुसार उपलब्ध खेळणी व इतर साहित्य आहे का?	(अ) बैठे व शारीरिक हालचाली यांच्या कृती
भरपूर / पुरेसे / थोडे / काहीच नाही.	(ब) शांत व आवाज होणाऱ्या कृती
(४) केंद्राची खोली : हवेशीर आणि भरपूर उजेड असलेली / छोटी / अंधारी	(क) वर्गातील व वर्गाबाहेरील कृती
(५) केंद्रामध्ये तक्ते / चित्रे / खेळण्याचे साहित्य यांची मांडणी : जमिनीवर / टेबलावर / भिंतीवर / टेबलाच्या शेजारी	(ड) मुक्त खेळ व शिक्षक मार्गदर्शित कृती
(६) उपलब्ध साहित्य व साधनांचा वापर किती केला जातो? भरपूर / सरासरी / कमी	(इ) वैयक्तिक व समूह कृती
	(फ) क्रियाशील आणि अक्रियाशील कृती
	(८) सण व उत्सव साजरे केले जातात / नाही

(९) शिक्षक बालकांबरोबर कसे वागतात ?

(अ) प्रेमाने व वात्सल्याने

(ब) ठामपणे

(क) अतिशिस्तीने

(ड) मित्रत्वाने

(इ) संवाद साधणारे

(१०) केंद्रातील वातावरण : लोकशाही / हुकुमशाही / अतिमोकळीक

(११) केंद्रातील उपक्रमात पालकांचा सहभाग : नेहमी / वारंवार / कमी / नाही

(१२) केंद्रात शिक्षकांसाठी कालानुरूप बदल केले जातात का ?

(अ) संगणकाचा वापर

(ब) सामाजिक माध्यमे (social media)चा वापर

(क) मुलांसाठी इंटरनेटचा योग्य वापर

(ड) पालक संवादासाठी नवीन तंत्रज्ञानाचा वापर

(१३) पालकांसाठी केंद्रात पालकदर्शक कोपरा (Parent corner) आहे / नाही.

(१४) शिक्षक बालकांसंदर्भातील नवीन संशोधनाचे साहित्य वाचतात / वाचत नाहीत.

(१५) शिक्षक नवनवीन प्रयोग करून बघतात का ? होय / नाही

*** बालकांचे निरीक्षण (Observation of Children) :**

(अ) बालकाचे नाव

(ब) केंद्राचा प्रकार

(क) तारीख

(ड) वयोगट

(इ) केंद्राबद्दल थोडक्यात माहिती

(फ) खालीलपैकी कोणत्या कृती तुम्ही केंद्रात पाहिल्या त्यापुढे (✓) करा.

१. चालणे

२. पळणे

३. उड्या मारणे

४. घसरगुंडी खेळणे

५. सायकल चालविणे

६. विविध मैदानी खेळ उदा. लंगडी, लगोरी

७. ठोकळे रचणे

८. मणी ओवणे

९. रंगविणे किंवा चित्रे काढणे

१०. घडीकाम

११. गोष्टी ऐकणे

१२. गाणी म्हणणे

१३. चित्रवाचन

१४. प्रयोग करणे किंवा दाखविणे

१५. पंचेद्रियांना चालना देणाऱ्या कृती

१६. नैसर्गिक स्रोतांची ओळख

१७. तुलनात्मक संकल्पना

१८. वाळूत रेषा काढणे

१९. अचूक चेंडू फेकणे / झेलणे

२०. स्पर्धा

(ग) कोणत्या साहित्य / स्रोत / साधनांचा वापर केला जातो.

(ह) तुमचे मत किंवा प्रतिक्रिया.

- Abhyankar, S. Golwilar, S. & Oke, A.: A textbook of Psychology for 12th Std: Narendra Publishers.
- Ashtaputre, M., Shivagani M. (2011). Child Development, (1st ed.). Director Vocational Education Maharashtra State: Mumbai.
- अष्टपुत्रे मनीषा (२०१७)– पाळणाघराचे संघटन व व्यवस्थापन(पहिली आवृत्ती). संचालक, व्यवसाय शिक्षण, महाराष्ट्र राज्य : मुंबई
- अष्टपुत्रे मनीषा, चिपळूणकर मुक्ता, डॉ. मिनल सोमण, श्री. मोरे एस्., श्रीमती रोडगे वंदना, श्रीमती गोहर अंजूम शाह (२०१७) : बालशिक्षणाचे संघटन व व्यवस्थापन (पहिली आवृत्ती), संचालक व्यवसाय शिक्षण, महाराष्ट्र राज्य : मुंबई.
- Baldwin, D. (1996). Child Development.
- Bee, H. & Denis, B. (2004). The Developing Child, Pearson Edn. Inc. Patparganj: New Delhi, India.
- Berk, L. (2007). Child Development: Prentice Hall of India Pvt. Ltd.: New Delhi, India
- Berk, L. (2007). Development through the life span (7th ed.)
- Charlotte J. (2009). Infancy & Childhood: McGraw Hill Companies.
- Craig, G. (1996). Human Development: Barnes and Noble Publishers.
- Crow & Crow. Child Psychology: Barnes and Noble Publishers.
- Catharei, G. (1977). The Developing Child: Pub. Harward Univ. Press play.
- Chowdhury, A., Chowdhury, R. Preschool children development care and education : New age International (P).
- Date, S., & Panna, A. (1995) Child Development, Sheth Publishers Pvt. Ltd.: Bombay.
- Date, S. Natu & Haldankar, U., A textbook of Psychology for 12th std, Nirali Publishers.
- Evelyn P., Jean F. (1971). Appleton Parent education Century Crofts educational division, Meredith Corporation: New York.
- Feldman R. (2000). Developepment across the life span: Prentice Hall, New Jersey.
- Greenough, W. & Black J. (1992). Introduction of brain structure by experience substrates for Cognitive Development, Minnesota Symposia on Child Psychology, Vol. (24) Development behavioral neuroscience.
- George M. & Merill. The very young guiding children from infancy through the early years (4th ed.). Mcmillan publishing company.
- Hardman, Drew, Egan & Houghton Mifflin Company, Human exceptionality school community and family.
- Hetherington & Parke, Child psychology : A contemporary viewpoint (3rd ed.) Mc Graw Hill book company.

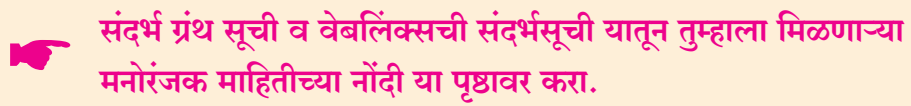
- Hurlock E. (1978). Developmental Psychology (4th ed.) Mac Graw Hill Book Company.
- Hurlock, E. (1987). Child Development (6th ed.). International Student Edition: McGraw Hill Book Company, New Delhi
- Hurlock E. (1980). Developmental Psychology, A Life Span approach: Tata McGraw Hill Publishing Company Ltd., New Delhi.
- Jogi, I. & others, (2013). Child Development : Maharashtra State Board of Secondary and Higher Secondary Education, Pune.
- Khadse I. (2007). Balvikas Shastra Higher Secondary Std. 12th Himalaya Books Pvt. Ltd. Mumbai.
- Kulkarni S. (1988). Parent education perspectives and approaches: Rawat Publications, Jaipur.
- Lele S. & Ashtaputre, M. (1995) : Balvikas Higher Secondary Std. 12th Standard Publication, Nagpur.
- Lawton J. (1988). Introduction to child care and early childhood: Library of congress cataloging in education publication data.
- Mohanty J. (1994). Early Childhood care and education, Deep & Deep Publication, New Delhi.
- Papalia, D. Wendkos S. & Ruth, D. (2004). Human Development: The Mc Grow Hill Company Ltd., New Delhi.
- Santrock, J. (2002). Topical Approach to Lifespan Development: McGraw Hill, Boston.
- Santrock J. (2004). Lifespan Development : McGraw Hill Higher Education, Boston.
- Sand and others, (2007). Maharashtra State Board of Secondary and Higher Secondary Education, Pune.
- Tadsare, A textbook of Psychology for 12th Std: Phadke Publishers.
- Textbook of Child Development (2013). (1st ed.). Maharashtra State Board Secondary and Higher secondary education, Pune.
- Textbook of Child Development (2019). 11th std (1st ed.). Maharashtra State Bureau of Textbook Production and Curriculum Reasearch, Pune.
- Varhadpande N. (1981). Balvikas : Maharastra Vidyapeeth Granth Nirmiti Mandal Mahal, Nagpur.
- Verna. (4th ed.) Introduction to early childhood education : Hilderbrand.
- Venkataiah S. (2001). Basic concepts of parent education : Anmol Publication Pvt. Ltd., New Delhi, 2001.

- [https:// www.unicef.org](https://www.unicef.org).
- <https://www.who.int>
- <https://en.unesco.org>
- <https://www.smilefoundationindia.org>
- <https://www.psychologydiscussion.net>
- <https://www.cliffsnotes.com>
- <https://pathways.org>.
- <http://www.brillbaby.com/after-birth/infant-stimulation.php>
- https://cchp.ucsf.edu/sites/g/files/tkssra181/f/buildbabyinten081803_adr.pdf
- <https://www.gracepointwellness.org/462-child-development-parenting-early-3-7/article/1277-early-childhood-cognitive-development-introduction>
- <https://www.gracepointwellness.org/462-child-development-parenting-early-3-7/article/1276-0-early-childhood-cognitive-development-information-processing>
- <https://www.scholastic.com/parents/family-life/creativity-and-critical-thinking/learning-skills-for-kids/abstract-thinking-skills-kindergarten.html>
- <https://earlychildcareeducation.wordpress.com/about/child-development/emotional-development/concept-formation/>
- <https://extension.psu.edu/programs/betterkidcare/early-care/tip-pages/all/developing-memory>
- www.oxforddictionaries.com.
- <https://www.education.vic.gov.au/childhood/professionals/learning/ecliteracy/interactingwithothers/Pages/languagesimulations.aspx>
- http://www.cdc.gov/NCBDDD/actearly/pdf/checklists/All_Checklists.pdf
- <https://www.unicef.org/cwc/images/YCT.JPG>
- <https://childdevelopmentinfo.com/ages-stages/preschooler-development-3-6/#gs.84xrg7> |
- helpmegrowmn.org/hmg/developmilestone/socialemotionalmilestones/index.html
- <https://www.Penguinrandomhouse.com>
- books-play-stuart-brown
- <https://www.Simplypsychology.org-vygotsky>

- <https://www.earlychildhoodnews.com-earlychildhood-article-view>
- <https://www.early-education.org.uk-about-froebel>
- <https://childmind.org>
- <https://www.healthline.com>
- <https://www.msdmanuals.com>

संदर्भ ग्रंथ सूची व वेबलिंक्सची संदर्भसूची यातून तुम्हाला मिळणाऱ्या मनोरंजक माहितीच्या नोंदी या पृष्ठावर करा.

[illegible]